

چگونگی رمزگشایی از نشانه‌های کتاب‌ها و نویسندها

در نسخه‌های خطی

رسول عطایی^۱

چکیده

نگاشتن با قلم و دوات بر روی کاغذ و مشابه آن، محدودیت‌هایی را برای نویسندها ایجاد می‌کرد. آنها تلاش می‌کردند تا بر برخی از این کاستی‌ها غلبه کنند. قراردادن نشانه‌های اختصاری برای شماری از واژگان، یکی از راه‌های مستنسخان برای غلبه بر کمبود کاغذ، دوات، قلم و فرصت بود. شناخت این علامت‌ها برای خوانش نسخه‌های خطی، ضروری است. برای کشف معنای این نشانه‌ها می‌توان از راه‌هایی بهره برد. نوشتار حاضر، بخشی از این راه‌ها را متناسب با عنوان کتاب‌ها و نویسندها معرفی نموده و شماری از علامت‌ها را با تکیه بر کتاب «دلائل الاحکام» شناسایی کرده است. روش و محتوای این کار در مستنسخات قرآنی و حدیثی نیز کاربرد دارد.

واژگان کلیدی

رموز کتاب‌ها، علائم اختصاری نسخ خطی، نسخه‌خوانی، نسخه‌پژوهی، علوم قرآن و حدیث

درآمد

امروزه در کتابخانه‌های مختلف دنیا کتاب‌های بسیاری به صورت نسخه‌های خطی نگهداری می‌شود. کتاب‌های متعددی در حوزه علوم انسانی و بهویژه موضوعات قرآنی و حدیثی، هنوز خطی هستند. اهمیت متون کهن و نسخه‌های خطی، زمانی بیشتر جلوه می‌کند که توجه شود، بسیاری از علوم و دانش‌های امروزین، مرهون همین میراث گران‌بها گذشتگان است.

این میراث ارزشمند به علت نوع نگارش و شیوه‌های مورد استفاده در استنساخ نسخه‌های خطی، با آسیب‌های مختلفی همچون تصحیف، ناخوانایی و ... مواجه است. از این رو قرائت، تصحیح، مقابله و بازنشر این نگاشته‌ها به مهارت‌هایی نیاز دارد. یکی از این مهارت‌ها آشنایی با روش نویسندها نسخه‌های خطی است.

۱. داش آموخته سطح سه حوزه علمیه قم. (Taha.atee@yahoo.com)

همان‌گونه که امروزه در نویسنده‌گی، روش‌نامه‌هایی وجود دارد و نویسنده‌گان از آن پیروی می‌کنند، در گذشته نیز مستنسخان نسخه‌های خطی از شیوه‌هایی برای استنساخ، بهره می‌بردند. یکی از این روش‌ها استفاده از نشانه‌های کوتاه یا مخفف‌نگاری است. مستنسخان از برخی کتاب‌ها، افراد، موضوعات، قیدهای پرترکار و ... به صورت کوتاه یاد می‌کردند تا از یادکرد کامل نام کتاب‌ها و نویسنده‌گان مشهور بی‌نیاز شوند. آشنایی با این علائم اختصاری و کوتاه‌نگاری‌ها، قرائت نسخه‌های خطی را آسان می‌کند. این نگاشته برخی از راه‌های کشف معنای علامت‌هایی را که به «عنوان کتاب» یا «نام نویسنده‌گان» اشاره دارند، نشان می‌دهد. تکیه نوشتار کنوئی بر کتاب دلائل الاحکام اثر مرحوم سید ابراهیم موسوی قزوینی (۱۲۶۲ق) است. نسخه خطی این کتاب فقهی بزرگ، در حال تحقیق بوده و هنوز چاپ نشده است. نگارنده در گروه تحقیق این اثر، فعال است.

الف) راهکارهای کشف رموز

پی‌بردن به معنای رمزهای استفاده شده در نسخه‌های خطی، خود، کاری روشنمند است. شماری از راهکارهای کشف معنای نشانه‌های کوتاه، عبارت است از:

۱. بهره‌گیری از توضیحات نویسنده‌گان

گاهی نویسنده‌گان در مقدمه یا حاشیه کتاب خود، نشانه‌های خویش را به صورت منظم یا غیر منظم توضیح می‌دهند. مثلاً علامه مجلسی در مقدمه بحار الانوار فصلی را به این موضوع اختصاص داده و می‌نویسد:

الفَصْلُ الثَّالِثُ فِي بَيَانِ الرُّمُوزِ الَّتِي وَضَعَنَاهَا لِلْكُتُبِ الْمَذَكُورَةِ^۱

نمونه دیگر، کتاب «الوجیزة فی علم الرجال» است که علامه مجلسی در مقدمه آن، علامت‌هایی را که برای توصیف راویان به کار برده، معنا می‌کند.^۲ محدث قمی نیز در کتاب «الفوائد الرضویة» می‌نویسد:

به جهت اختصار، رقم کردم از امل الـمل به «مل» و از صاحب آن شیخ اجل محدث ربـانی، شیخ محمد بن الحسن الحرـ العاملی رحمة اللــلهـ عـلـیـهـ «حـ مـلـ» و از خاتمه مستدرک «خـکـ» و از تکمله «کـملـهـ» و از سلافـةـ «فـهـ» و از روضـاتـ «ضاـ» و گـاهـیـ به توـسـطـ «ملـ» یـاـ غـیرـ آـنـ، اـزـ شـیـخـ مـنـتـجـبـ الدـینـ عـلـیـ بنـ عـبـیدـ اللــهـ القـمـیـ رـوـحـ اللــهـ رـوـحـ نـقـلـ مـیـ کـنـمـ وـ درـ آـخـرـ آـنـ «مـ» رـسـمـ مـیـ نـمـایـمـ وـ مـرـتـبـ گـرـدـانـیدـ آـنـ رـاـ بهـ تـرـتـیـبـ حـرـوـفـ بـهـ مـرـاعـاتـ اوـلـ وـ ثـانـیـ بـرـ نـهـجـ مـأـلـوـفـ.^۳

.۱. ج ۱، ص ۴۶.
.۲. ص ۱.
.۳. ج ۱، ص ۱۵.

۲. توجه به نام نویسنده در کنار رمز

گاهی، مستنسخ، نام نویسنده‌ای را که عنوان کتابش کوتاه‌نگاری شده، در کنار رمز می‌آورد. در این موارد، به آسانی می‌توان نام کتاب را تشخیص داد. مثلاً عبارت «وَعَنِ الطَّوْسِيِّ فِي يَبِ» نشان می‌دهد که مراد از (یب) کتاب «تهذیب الاحکام» است.^۵

۳. توجه به نام کتاب در کنار رمز

گاهی مستنسخ، عنوان کتابی را که نام نویسنده‌اش کوتاه‌نگاری شده، در کنار رمز می‌آورد. در این موارد، به آسانی می‌توان نام نویسنده را تشخیص داد. مثلاً عبارت «عَنْ مَهِ فِي الْمُخْتَلَفِ» نشان می‌دهد که مراد از «مه» همان عالمه حلی است زیرا کتاب «المختلف» نگاشته اوست.^۶

۴. استفاده از اسناد نوشتاری و نرم افزارها

گاهی کنار رمزها، عبارتی آمده که جست‌وجوی آن عبارت در نرم افزارها، عنوان کتاب و معنای رمز را روشن می‌کند. مثلاً در عبارت «وَعَنِ الشَّهِيدِ فِي (د) أَنَّهُ قَالَ: ...» با جست‌وجوی سخن نقل شده از شهید در نرم افزار مکتبة اهل البيت، روشن می‌شود که منظور از (د) کتاب «الدروس» شهید اول است.^۷

۵. دقّت در سلسله سند روایات

گاهی با توجه به زنجیره روایان می‌توان عنوان کتاب کوتاه‌نگاری شده را کشف کرد. مثلاً در عبارت «وَعَنْ (فَيْ) عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زَيْدٍ» سند ذکر شده نشان می‌دهد که منظور از (فی) کتاب «الكافی» است.^۸

۶. توجه به رابطه استاد و شاگردی

گاهی با توجه به رابطه استاد و شاگردی میان نویسنده‌گان می‌توان عنوان کتاب آنها را کشف کرد. مثلاً در عبارت «وَعَنِ الشَّيْخِ فِي الْخِلَافِ وَأَسْتَاذِهِ فِي (صَارِ)» با توجه به اینکه شیخ طوسی مورد اشاره قرار گرفته و یکی از استادان ایشان، سید مرتضی است، رمز «صار» بیانگر کتاب «الانتصار» نوشته سید مرتضی است؛ زیرا تنها کتابی که از استادان شیخ طوسی مشتمل بر تعبیر «صار» باشد، همین است.

۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۶. همان.

۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.

۷. توجه به موضوع عبارت ذکر شده در نسخه

گاهی می‌توان با توجه به موضوع متن نسخه، عنوان کتاب را تشخیص داد. مثلاً در عبارت «وَ فِي روَايَةٍ عَنْ (يَبْ) عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللهِ عَلِيَّ أَنَّهُ قَالَ: ...» موضوع متن، یک حدیث است؛ در بین کتاب‌های حدیثی، تنها منبعی که کاربری علامت (یب) برای آن مشهور شده، «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی است.

همه علامت‌های یادشده، در همه کاربردهایشان راهکار تشخیص واحدی ندارند. معنای یک علامت را در کاربردهای مختلف، با روش‌های متفاوتی می‌توان تشخیص داد. گاهی در یک موضع از طریق نام نویسته و در موضعی دیگر از طریق قرائی دیگر، معنای یک علامت واحد شناسایی می‌شود. بنابراین تسلط بر همه راه‌های تشخیص که بسی بیشتر از نگاشته‌های این مقاله است، برای تسلط بر علائم اختصاری ضروری است.

ب) نمونه‌های علائم اختصاری دال بر منابع

این بخش به نمونه‌هایی از کوتاه‌نگاری عنوانین کتاب‌ها و معنای آن اختصاص دارد. این علامت‌ها در بسیاری از نسخه‌های خطی دیگر نیز به معنایی است که در ادامه از آن یاد می‌شود.

پ) نمونه اول:

نشانه «خبرة» به معنای کتاب «ذخیرة المعاد في شرح ارشاد الاذهان» نوشته محقق سبزواری است.^۹

ج) نمونه دوم:

نشانه «د» به معنای کتاب «ارشاد الاذهان» علامه حلی است.^{۱۰}

د) نمونه سوم:

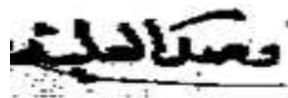
نشانه «رک» به معنای کتاب «مدارک الاحکام» سید محمد بن علی موسوی عاملی است.^{۱۱}

ه) نمونه چهارم:

- .۹. همان.
- .۱۰. همان.
- .۱۱. همان.

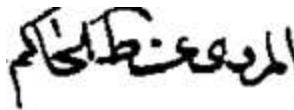
پرکنگی (مزدیشی) از نسخه‌های کتاب‌ها و نویسنگان در نسخه‌های خلقی

مورد پنجم:

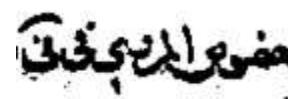
نشانه «س» به معنای کتاب «الدّررُوسُ الشَّرِعِيَّةُ» شهید اول است.^{۱۲}

مورد ششم:

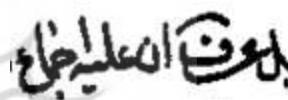
نشانه «ط» به معنای کتاب «المبسوط» شیخ طوسی است.^{۱۳}

مورد هفتم:

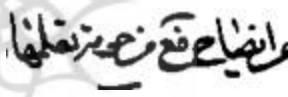
نشانه «فی» به معنای کتاب «الكافی» مرحوم کلینی است.^{۱۴}

مورد هشتم:

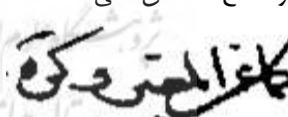
نشانه «ف» به معنای کتاب «الخلاف» شیخ طوسی است.^{۱۵}

مورد نهم:

نشانه «فع» به معنای کتاب «ایضاح النافع» شیخ ابراهیم قطیفی است. همچنین گاهی به معنی کتاب «المختصر النافع» محقق حلی است.^{۱۶}

مورد دهم:

نشانه «کره» به معنای کتاب «تذكرة الفقهاء» علامه حلی است.^{۱۷}

۱۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۱۴. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۱۶. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۷. همان.

۱۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

مذکور یازدهم:

نشانه «لک» به معنای کتاب «مسالک الافهام» شهید ثانی است.^{۱۹}

مورد دوازدهم:

نشانه «لف» به معنای کتاب «مختلف الشیعه» علامه حلی است.^{۲۰}

مورد سیزدهم:

نشانه «زیة» به معنای کتاب «الغنية» ابن زهره است.^{۲۱}

مورد چهاردهم:

نشانه «هی» به معنای کتاب «متهی المطلب» علامه حلی است.^{۲۲}

مورد پانزدهم:

نشانه «یر» به معنای کتاب «تحریر الاحکام» علامه حلی است.^{۲۳}

مورد شانزدهم:

نشانه «یب» به معنای کتاب «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی است. گاهی در منابع متأخر به معنی «تهذیب الاصول» محقق سبزواری نیز به کار می‌رود.^{۲۴}

مورد هفدهم:

۱۹. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۰. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۲۱. همان.

۲۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، آستان قدس رضوی.

۲۴. همان.

نگارندگان از نسخه‌های کتاب‌ها و نویسنده‌گان در نسخه‌های این

نشانه «یه» به معنای کتاب «النهاية» شیخ طوسی است. گاهی نیز به کتاب «الفقیه» و «الغنية» اشاره دارد.^{۲۰}

مورد هجدهم:

خامسته کاعکی

نشانه «کری» به معنای کتاب «ذکری الشیعه» شهید اول است.^{۲۱}

مورد نوزدهم:

صحیح بمنفعت

نشانه «عد» به معنای کتاب «قواعد الاحکام» علامه حلی است.^{۲۲}

مورد بیستم:

بمناکافحته

نشانه «ضة» به معنای کتاب «الروضة البهية» شهید ثانی است.^{۲۳}

نتیجه

نگارندگان نسخه‌های خطی برای سرعت‌بخشی به نگارش و کاهش مصرف کاغذ و جوهر، برای برخی واژگان از جمله عنوان کتاب‌های مشهور، نشانه‌های اختصاری وضع کردند. شناخت این نشانه‌ها زمینه نسخه‌خوانی درست است. راه‌هایی برای رمزگشایی از این نشانه‌ها وجود دارد که بهره‌گیری از توضیحات نویسنده، توجه به نام نویسنده در کنار رمز، توجه به نام کتاب در کنار رمز، استفاده از نرم افزارها، دقّت در سلسله سند روایات، توجه به رابطه استاد و شاگردی و توجه به موضوع عبارت ذکر شده در نسخه، برخی از این راهکارهاست. شایان ذکر است، همیشه علائم اختصاری، مشتمل بر یک یا چند حرف به هم چسبیده از حروف عنوان اصلی هستند.

منابع

۱. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، دارایهای التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
۲. الفوائد الرضوية، حاج شیخ عباس قمی، قم، بوستان کتاب، اول، ۱۳۸۵ش.
۳. الوجیزة فی علم الرجال، محمد باقر مجلسی، تهران، وزارت ارشاد، اول، ۱۴۲۰ق.
۴. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی شماره ۳۲۷، کتابخانه حضرت شاهچراغ علیه السلام، شیراز.
۵. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی شماره ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.

۲۰. همان.

۲۱. همان.

۲۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی شماره ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۳. همان.